

ԱՐԱԳԱՇԻ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ

ՀԱՊԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՆԿԻՐՎԱԾ
ՏԵԼԵՄԱԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Տեղեմակ Խաչատրյան, 1932-1989 թթ.
(լուսանկարը՝ Ներսիսի, 1964 թ.)

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РА

ПО ТУ СТОРОНУ АРАГАЦА

Археологические исследования посвященные
памяти
Телемака Хачатряна

Издательство «Гитутюн»
Ереван 2018

YEREVAN STATE UNIVERSITY
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY NAS RA

BEYOND ARAGATS

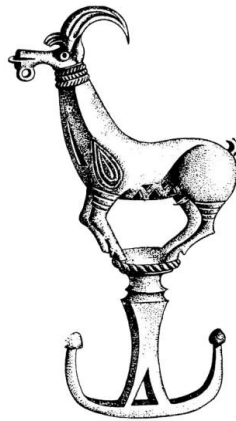
Archaeological Studies in Memory of
Telemak Khachatryan

Publishing House "Gitutyun"
Yerevan 2018

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԱԳԱԾԻ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ

Հնագիտական հետազոտություններ նվիրված
Տելեմակ Խաչատրյանի
հիշատակին

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
Երևան 2018

ՀՏԴ 902/904

ԳՄԴ 63.4

Ա. 825

Հրատարակվում է Տ. Խաչատրյանի ընտանիքի հովանավորությամբ

Հրատարակվում է

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի,
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի,
ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի
գիտական խորհուրդների որոշմամբ

Խմբագիր՝

Հայկ Ավետիսյան (պ.գ.դ.)

Խմբագրի տեղակալ՝

Արսեն Բոբոխյան (պ.գ.թ.)

Խմբագրական խորհուրդ՝

Պավել Ավետիսյան (պ.գ.դ.), Ռուբեն Բադալյան (պ.գ.դ.),
Աշոտ Փիլիպոսյան (պ.գ.դ.), Համլետ Պետրոսյան (պ.գ.դ.),
Էդիկ Մինասյան (պ.գ.դ.), Իգիթ Ղարիբյան (պ.գ.դ.),
Ֆրինա Բաբայան (պ.գ.թ.), Հայկ Հակոբյան (պ.գ.թ.),
Հակոբ Սիմոնյան (պ.գ.թ.), Արտակ Գևորգյան (պ.գ.թ.)

«ԱՐԱԳԱՍԻ ԹԻՎՈՒՆՔՈՒՄ»

Ա. 825 Հնագիտական հետազոտություններ նվիրված Տելեմակ
Խաչատրյանի հիշատակին

Ներկայացվող ժողովածուն նվիրված է XX դ. անվանի հնագետ Տելեմակ
Խաչատրյանի հիշատակին: Այն ներառում է հայ և միջազգային մասնագետների
հետազոտությունները Հայկական լեռնաշխարհի ու հարակից տարածքների
տարբեր դարաշրջանների հնագիտական խնդիրների վերաբերյալ: Գիրքը
նախատեսված է ինչպես մասնագետների, այնպես էլ հնագույն Հայաստանի
պատմության և մշակույթի խնդիրներով հետաքրքրվող ընթերցողների համար:

ՀՏԴ 902/904

ԳՄԴ 63.4

ISBN 978-5-8080-1323-0

© «Գիտություն» հրատարակչություն, 2018

© Ֆրինա Բաբայան, 2018

ՏԵԼԵՄԱԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ. ՀԱՅ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱԽՏԱԿՈՐԸ

«Արագածի թիկունքում». այսպես է նկարագրում Մովսես Խորենացին պատմական Շիրակի տեղադրությունը՝ իր արգավանդ ու բերրի դաշտով ու հարուստ ջրերով («Հայոց պատմություն» I, ԺԲ), մի տարածաշրջան, որ կարևորագույն դեր է խաղացել Հայաստանի պատմության ողջ ընթացքում: Ահա հիմնականում հնագույն Շիրակի հետազոտությանն է նվիրել իր գիտակից կյանքը հայ անվանի հնագետ Տելեմակ Խաչատրյանը, որի արժանի հիշատակին է նվիրված ներկայացվող հատորը:

Տելեմակ Սուրենի Խաչատրյանը ծնվել է 1932 թվականին՝ Երևան քաղաքում: 1956 թվականին ավարտել է Մոսկվայի Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանը՝ «Հնագիտություն» մասնագիտությամբ: 1956 թվականին, վերադառնալով Երևան, աշխատանքի է անցել Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի Հնագիտության բաժնում, որպես կրտսեր գիտաշխատող:

1957 թվականից սկսած Տ. Խաչատրյանը պեղումներ է իրականացնում Նոյեմբերյանի, Կիրովականի, Ալավերդու, Ապարանի, Արթիկի, շրջաններում: 1960 թվականից ի վեր նա ղեկավարում է Արթիկում բացված բրոնզեդարյան դամբարանադաշտի համակարգված պեղումները, որի արդյունքներն ամփոփվում են 1963 թվականին լույս տեսած «Հին Արթիկի կյութական մշակույթը» մենագրության մեջ: 1964 թվականին, Նույն թեմայով, նա պաշտպանում է թեկնածուական ատենախոսություն և ստանում պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

1971 թվականին Տ. Խաչատրյանը աշխատանքի է անցնում Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի Հնագիտության և աղբյուրագիտության ամբիոնում:

1970-1971 թթ. նա ստանձնում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի հնագիտության բաժնի վարիչի պաշտոնը:

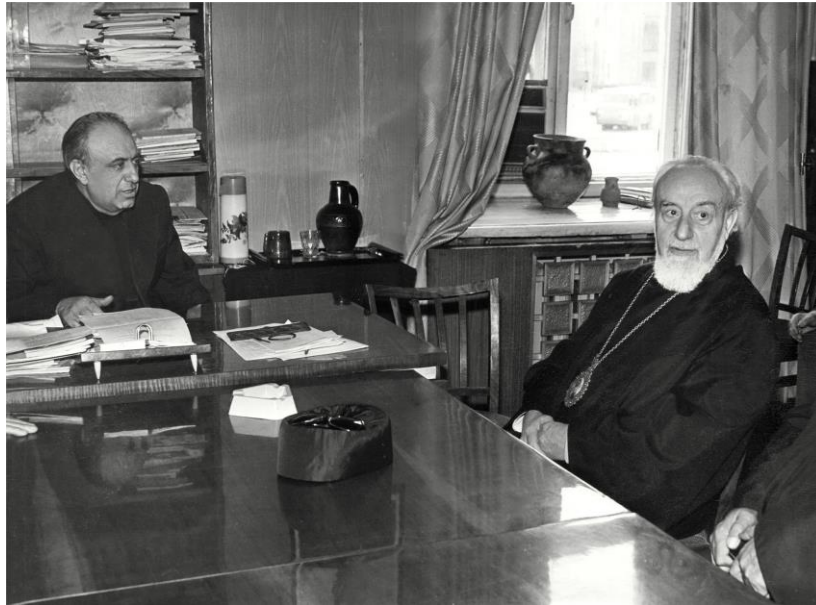
1973 թվականին Տ. Խաչատրյանին շնորհվում է դոցենտի գիտական կոչում:

1975 թվականին լույս է տեսնում հնագետի բազմամյա հետազոտությունների արդյունք հանդիսացող «Շիրակի հնագույն մշակույթը» մենագրությունը, որը հայ հնագիտության ամենակարևոր՝ ընդհանրացնող բնույթի աշխատանքներից է և մինչ օրս շարունակում է մնալ հայ հնագետների սեղանի գիրքը: Այս աշխատանքի հիման վրա, Նույն թվականին, Տ. Խաչատրյանը պաշտպանում է դոկտորական ատենախոսություն՝ ստանալով պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան:

1976 թվականին Տ. Խաչատրյանը ընտրվում է Երևանի պետական համալսարանի Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի վարիչ:

1979 թվականին Տ. Խաչատրյանը հրատարակում է իր երրորդ մենագրությունը՝ «Արթիկի դամբարանադաշտը» կատալոգը: Նույն թվականին նրան շնորհվում է պրոֆեսորի կոչում:

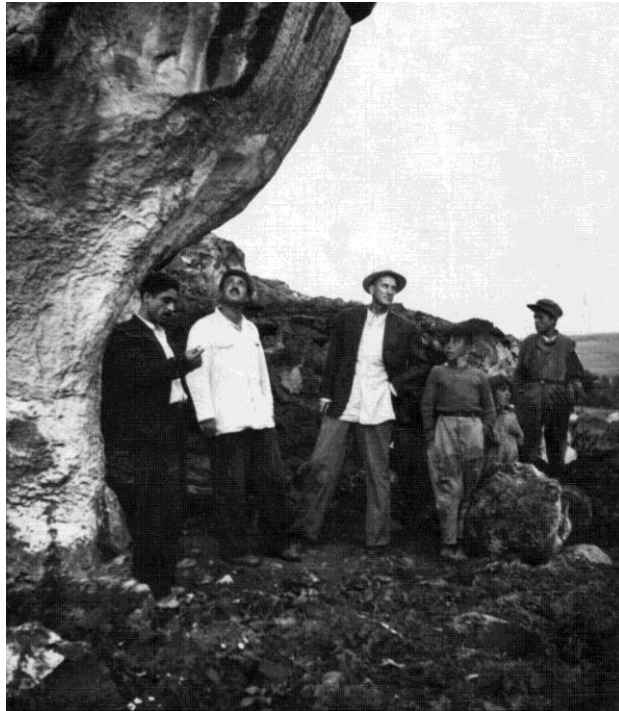
1982 թվականից պրոֆեսոր Տ. Խաչատրյանը նշանակվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի տնօրեն:

Նկ. 1. Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հետ
Հայաստանի պետական թանգարանում, 1984 թ.
(լուսանկարն ընտանեկան արխիվից՝ Ֆ. Բաբայան)

Նկ. 2. Տ. Խաչատրյանը՝ Տ. Չուբինիշվիլու և Մ. Հասրաթյանի հետ, 1970 թ.
(լուսանկարն ընտանեկան արխիվից՝ Ֆ. Բաբայան)

Նկ. 3. Տ. Խաչատրյանը Բ. Պիտրովսկու հետ Ծովինարում, 1957 թ.
(լուսանկարն ընտանեկան արխիվից՝ Ֆ. Բաբայան)

Նկ. 4. Տ. Խաչատրյանը Արթիկի դամբարանադաշտի պեղումների ընթացքում
(լուսանկարն ընտանեկան արխիվից՝ Ֆ. Բաբայան)

Նկ. 5. Տ. Խաչատրյանը ԵՊՀ Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի
դասախոսական և ուսանողական անձնակազմի հետ
(լուսանկարն ընտանեկան արխիվից՝ Ֆ. Բաբայան)

Նկ. 6. Տ. Խաչատրյանը ԵՊՀ Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի
դասախոսների հետ
(լուսանկարն ընտանեկան արխիվից՝ Ֆ. Բաբայան)

1987 թվականից մինչև իր մահը (1989 թ.) նա աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում, իբրև առաջատար գիտաշխատող:

Ինչպես երևում է Տ. Խաչատրյանի կենսագրականից, նրա գործունեությունն ընթացել է երկու ուղղությամբ՝ կրթական և հետազոտական: Երևանի պետական համալսարանում նա վարում էր «ԽՍՀՄ հնագիտություն», «Բրոնզի դարի հնագիտություն», «Երկաթի դարի հնագիտություն» և շատ այլ առարկաների դասընթացներ: Ուսանողները անփոփոխ հետաքրքրություն էին դրսևորում նրա դասախոսությունների ու գործնական պարապմունքների նկատմամբ: Մեծ է եղել նրա դերն իբրև սկսնակ հետազոտողների գիտական խորհրդատու և ղեկավար: Շնորհիվ և հեռանկարային բազմաթիվ երիտասարդ գիտնականներ հաջողությամբ պաշտպանել են իրենց թեկնածուական թեզերը Տ. Խաչատրյանի գիտական ղեկավարությամբ, հրատարակել Հայաստանի հնագիտության տարբեր խնդիրներին նվիրված մենագրություններ և հոդվածներ: Այս իմաստով, անկասկած, պրոֆեսոր Տ. Խաչատրյանի անվան հետ է կապված Հայաստանում բրոնզի և երկաթի դարերի հնագիտության գիտական դպրոցի ձևավորումը:

Ինչ վերաբերում է Տ. Խաչատրյանի հետազոտական գործունեությանը՝ նա Հայաստանի և ընդհանրապես Հարավային Կովկասի հնագիտության խոշոր գիտակ էր, ինչն արտահայտվել է նրա տպագրած և անտիպ գիտական ժառանգության մեջ: Տ. Խաչատրյանի աշխատանքներն ընդհանուր առմամբ վերաբերում են Հայաստանի բրոնզի և երկաթի դարերի հնագիտության տարբեր խնդիրներին: Դրանք կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի՝ գործնական և տեսական: Երկարատև դաշտային աշխատանքները Հայաստանի տարբեր հուշարձաններում (Այրիվանք, Ապարան, Ստեփանավան, Թակիա, Վարդաքար, հատկապես՝ Հառիճ և Արթիկ) հնարավորություն տվեցին ստեղծել տվյալների մեծ շտեմարան: Ապա այդ տվյալները տեսականացվեցին և ընդհանրացվեցին՝ վերածվելով պատմական աղբյուրի: Այդ երկու ոճի աշխատանքների արդյունքում մեր առջև ի հայտ է գալիս հնագույն Հայաստանի նյութական մշակույթի ընդհանուր պատկերը, որը դիտարկվում է մի կողմից կովկասյան, մյուս կողմից էլ առաջավորասիական ու փոքրասիական-Եգեյան մշակույթային զարգացումների համատեքստում:

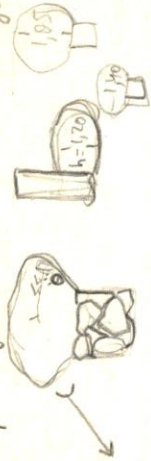
Ներկայացվող ժողովածուն համեստ մի հուշարձան է մեծ հնագետի հիշատակին: Այն թվով երկրորդն է (առաջինը կազմակերպվել է 2003 թ.՝ նվիրված երախտավորի 70-ամյակին, տե՛ս «Հայաստանի հնագույն մշակույթը», Երևան 2003), և հուսով ենք, որ իր արժանի տեղը կգրավի հայ հնագիտության գրադարանում:

Օգտվելով առիթից ցանկանում ենք մեր խորին երախտագիտությունը հայտնել այս ժողովածուի կայացմանը նպաստած բոլոր հեղինակներին, ինչպես նաև՝ գիտական, տեխնիկական և լեզվական խմբագիրներին:

Ստորև ներկայացնում ենք Տ. Խաչատրյանի հիմնական տպագիր աշխատանքների ցանկը և նրա մասին կովկասյան հնագիտության նշանավոր ներկայացուցիչների կարծիքները, որոնք դիպուկ կերպով բնորոշում են հայ հնագետի գիտական վաստակը:

Հայկ Ավետիսյան, Պավել Ավետիսյան,
Ռուբեն Բադալյան, Ֆրինա Բաբայան, Արսեն Բոբոխյան

Характерным здесь является отсутствие инвентаря, почти в среднем сохранности. Только черная ограда и несколько бус.

19.8.60г.

Порядок 69

Гробка этого погребения находилась у Красного мурфа. Но земля она оказалась в картере. После снятия гробки отфрансировали черную землю. Непосредственно вблизи погребения черной земли т.е. погребения или более. Все гробки этого гробки сданы в архив. Свой мурф был на месте.

20.8.60г.

Погребение раскопано в западной части мурфа. В центре мурфа находилась небольшая гробка. В центре мурфа и около гробки земля засыпана в гробовом мурфе.

Характерно. После снятия земли в инвентарь не попадаются камни среднего размера. Только мелкие бусы. В центре мурфа находилась гробка. В центре мурфа и около гробки земля засыпана в гробовом мурфе.

20.8.60г.

Погребение раскопано в западной части мурфа. В центре мурфа находилась гробка. В центре мурфа и около гробки земля засыпана в гробовом мурфе.

22.8.60г.

Порядок 70

Это погребение раскопано в западной части мурфа. В центре мурфа находилась гробка. В центре мурфа и около гробки земля засыпана в гробовом мурфе.

Նկ. 7. Մի էջ Տ. Խաչատրյանի Արթիկի դամբարանադաշտի պեղումների օրագրից, 1960 թ.
(նմուշն ընտանեկան արխիվից Ֆ. Բաբայան)

S. Խաչատրյանի հրապարակումների ցանկը

1. Раскопки в Айриванке, Известия АН Арм.ССР, Общественные науки, 1957, N 12, с. 93-101.
2. Археологические находки в с. Апаран (Армянская ССР), Советская археология, 1958, N 4, с. 196-198 (соавтор С.А. Есаян).
3. Каменные ящики Степанавана, Труды Государственного Исторического музея Армении, N V, Изд-во АН Арм.ССР, Ереван, 1959, с. 105-112.
4. Орудия труда эпохи поздней бронзы и раннего железа, Труды Государственного Исторического музея Армении, N V, Изд-во АН Арм.ССР, Ереван, 1959, с. 203-256.
5. Комплекс изделий из могильника Такиа (Агвесадзор). Известия АН Арм.ССР, Общественные науки, 11-12, 1959, с. 87-96 (соавтор А.А. Мартиросян).
6. Комплекс бронзовых предметов из селения Вардакар (Артикский район), Известия АН Арм.ССР, Общественные науки, 1961, N 3, с. 55-70.
7. Материальная культура древнего Артика, Изд-во АН Арм.ССР, Ереван, 1963, 217 с.
8. Артикский могильник и его хронология. Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в СССР в 1970 году, Тбилиси, 1971, с. 53-54.
9. Из истории изучения древнейших памятников склонов горы Арагац, Арменоведческие исследования, вып. I, Ереван, Изд-во Ереванского университета, 1974, с. 83-114.
10. Древняя культура Ширака. III - I тыс. до н.э., Изд-во Ереванского университета, Ереван, 1975, 278 с.
11. Археологические исследования в Восточной Армении во второй половине XIX и в начале XX веков. Вопросы истории, Межвузовский сборник научных трудов, т. 1, Изд-во Ереванского университета, Ереван, 1978, с. 180-202.
12. Артикский некрополь. Каталог, Изд-во Ереванского университета, Ереван, 1979, 403 с.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Ռուզան Փալանջյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Հայկական լեռնաշխարհում գինեգործության հնագույն ակունքների մասին վկայում է աստվածաշնչյան ավանդությունը, ըստ որի՝ ջրհեղեղից փրկված Նոյը, Արարատից իջնելով, տնկում է խաղողի որթը և գինի պատրաստում. «Եւ սկսաւ Նոյ այր հողագործ, գերկիր գործել եւ տնկեաց այգի եւ արբ ի գինւոյն»¹: XIX դարի անգլիացի ճանապարհորդ Լինչը, լինելով Հայաստանում, նկարագրել է Արարատյան դաշտը, գրելով, որ այն նման է Ավետյաց երկրին, որտեղ Նոյը տնկել էր խաղողի այգիներ, և որը դարձավ մարդկության երկրորդ բնօրրանը²:

Հնագիտական տվյալները նույնպես ապացուցում են հայկական գինեգործության վաղնջականությունը: Վայոց ձորում, Արենի գյուղի մոտ գտնվող քարայրում հայտնաբերվել է առայժմ հայտնի հնագույն գինեգործական կառույցը (մ.թ.ա. V հազարամյակի վերջ): Քարայրում տեղադրված է եղել հնձանը: Միաժամանակ նույն քարայրը ծառայել է նաև որպես մառան: Ստացված գինին պահվել է քարայրում կավե անոթների մեջ: Անոթների խեցու քիմիական անալիզը հայտնաբերել է բուսական ծագման կարմիր գունանյութի՝ մալվիդինի հետքեր: Այս փաստը թույլ է տվել ենթադրել, որ անոթների մեջ պահվել է կարմիր գինի³:

Մ.թ.ա. III հազարամյակի գինու վերաբերյալ տեղեկություններ կարելի է քաղել շումերական Էպոսից, ըստ որի, երբ Գիլգամեշն Ուրուկից ուղևորվում է իր նախնի Ուտնապիշտիմին՝ աստվածաշնչյան Նոյի նախատիպին հանդիպելու, անցնում է Մաշու լեռները և հասնում աստվածների պարտեզը, որը գտնվում էր ծովեզրին: Պարտեզը խնամում էր Սիդուրի աստվածուհին, ով աստվածների մատուցակն էր, գինի և գարեջուր էր պատրաստում նրանց համար: Նա ուներ գինու սափոր և ոսկե թաս՝ ածիկ պատրաստելու համար: Հետաքրքիր է, որ Սիդուրին պանդուկի տիրուհի էր, որտեղ նա գինի ու գարեջուր էր հյուրասիրում⁴: Որոշ գիտնականներ Էպոսում հիշատակված Մաշու լեռները նույնացնում են Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-

¹ Ծննդ. Թ. 20-21 (Աստուածաշունչ, Մատենա Հին եւ Նոր կտակարանների, եբրայական եւ յունական բնագիրներից թարգմանուած, Թեհրան, 1989):

² Линч Х.Ф.Б., Армения, Путевые очерки и этюды, т. I, Тифлис, 1910, с. 411.

³ Barnard H., Dooley A.N., Areshian G., Gasparian B., Faull K.F., Chemical evidence for wine production around 4000 BCE in the Late Chalcolithic Near Eastern Highlands, Journal of Archaeological Science, 2011/38, p. 977-984.

⁴ “О все видавшем”, История Гильгамеша со слов Синликиуннинни, заклинателя, Перевод с аккадского и комментарий И.М. Дьяконова, Эпос о Гильгамеше, О все видавшем, Москва, 2005, с. 408-409, 514-515.

արևմուտքի Մասիուս լեռների հետ⁵: Էպոսի համաձայն Սիդուրին բնակվում էր ծովի մոտ: Գուցե այդ «ծովը» Վանա լիճն էր⁶:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ Գիլգամեշը պատմական դեմք է եղել: Նա ապրել է մ.թ.ա. մոտ 2800-2700 թվերին և եղել Ուրուկի գերագույն քուրմն ու ռազմական առաջնորդ⁷: Իսկ Էպոսը գրի է առնվել մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջերին⁸: Այս վկայությունը, ամենայն հավանականությամբ, պահպանել է փոխաբերական տեղեկատվություն մ.թ.ա. III հազարամյակում Միջագետքից անդին, դեպի հյուսիս ընկած շրջաններում գինեգործության գոյության և համապատասխան առևտրի վերաբերյալ: Ուշագրավ է Էպոսում պանդոկի հիշատակության փաստը, որը գտնվում էր «ծովի» (թերևս՝ Վանա լճի) ափին և այնտեղ գինի և գարեջուր էին մատուցում: Հին Միջագետքում առնվազն մ.թ.ա. III հազարամյակից այդպիսի պանդոկների առկայության մասին վկայում են այդ ժամանակաշրջանի միջագետքյան վավերագրերը: Ուշագրավ է, որ պանդոկապանները հիմնականում կանայք են եղել: Օրինակ՝ «արքայական ցուցակների» համաձայն, մ.թ.ա. մոտ 2500 թվին Զիշի արքայական երրորդ դինաստիայի հիմնադիրը Կու-Բաբա անունով մի կին էր, ով, ինչպես պատմում է ավանդությունը, սկզբնապես պանդոկի տիրուհի է եղել: Հետագայում Համմուրայի թագավորի օրոք (մ.թ.ա. 1792-1750 թթ.), պանդոկապան կանայք օրենսդրությամբ «արքայական մարդկանց» շարքին դասվեցին⁹: Հատկանշական է, որ Գիլգամեշի այցելած պանդոկում մատուցում էին գինի և գարեջուր, մինչդեռ հինմիջագետքյան պանդոկներում միայն գարեջուր էին մատուցում¹⁰: Այս փաստը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Էպոսում նշված պանդոկը փոխաբերաբար հուշում է այնպիսի մի տարածաշրջանի մասին, որտեղ ոչ միայն գարեջուր, այլ նաև գինի են պատրաստել:

Պանդոկներ տարածված են եղել նաև խեթական պետությունում: Խեթական պանդոկները կոչվում էին «արցանա»: Համաձայն խեթական գրավոր աղբյուրների տվյալների, «արցանա» պանդոկներում հաճախորդներին մատուցում էին գարեջուր և «մարնավա» կոչվող ոգելից ըմպելիք¹¹: Ուշագրավ է, որ մ.թ.ա. II հազարամյակի փոքրասիական բնակավայրերի պեղումների ժամանակ բացված որոշ կառույցներ մասնագետների կողմից մեկնաբանվել են որպես պանդոկներ¹²: Չնայած Հարավային Միջագետքում խաղողի վազը աճեցվել է սկսած մ.թ.ա. IV հազարամյակից, սակայն խաղողից գինի չեն պատրաստել, այլ օգտագործել են միայն սննդի մեջ՝ թարմ վիճակում, ինչպես նաև չամիչ են պատրաստել: Սկսած մ.թ.ա. III հազարամյակից

⁵ Ինգլիզեան Վ., Հայաստան Սուրբ գրքի մեջ, Վիեննա, 1947, էջ 121. Նաև՝ Պետրոսյան Ա., Կորդվաց լեռն տարածաշրջանի հին ժողովուրդների տիեզերածնության և մարդածնության առասպելների կենտրոն, Հայ ժողովրդական մշակույթ, հ. XII, Երևան, 2004, էջ 109:

⁶ Ասորեստանյան աղբյուրներում Վանա լիճը անվանվում է «Նաիրի երկրի ծով» (Арутюнян Н.В., Топонимика Урарту, Ереван, 1985, с. 148):

⁷ Дьяконов И.М., Эпос о Гильгамеше, Москва, 2005, с. 289.

⁸ История древнего Востока, Часть I, Месопотамия, Москва, 1983, с. 169.

⁹ История древнего Востока, Часть I, Месопотамия, с. 198, 382.

¹⁰ История древнего Востока, Часть I, Месопотамия, с. 382.

¹¹ Ардзинба В.Г., Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва, 1982, с. 21, 40, 41, 45, 131.

¹² Маккуин Дж.Г., Хетты и их современники в Малой Азии, Москва, 1983, с. 64-65.

մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակը ներառյալ խաղողի գինին Հարավային Միջագետքի համար եղել է միայն վերնախավին մատչելի, ներմուծվող թանկարժեք ապրանք¹³:

Գինու առևտուրը Միջագետքում հիմնականում կատարվել է ջրային ուղիներով՝ Եփրատով և Տիգրիսով: Հարավային Միջագետքի կենտրոններ խաղողի գինու ներմուծումը հատկապես մեծ չափերի է հասնում մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջերին, քանի որ Ուրի արքաները վերահսկում էին Տիգրիսի և Եփրատի ավազանի մեծ մասը¹⁴:

Մ.թ.ա. II հազարամյակի սկզբներին Եփրատի միջին հոսանքում գտնվող Մարի քաղաք-պետությունը դառնում է գինու միջազգային տարանցիկ առևտրի հիմնական կենտրոնը: Գինեգործական շրջաններից գինին Եփրատ գետով բերվում էր Մարի, այնտեղ պահեստավորվում, այնուհետև գետով փոխադրվում Հարավային Միջագետքի քաղաքներ վաճառքի¹⁵: Հետաքրքիր է, որ այդ ժամանակաշրջանի բաբելոնյան առևտրական բնույթի մի նամակում բաբելոնացի վաճառականը տեղեկացնում է Սիպպարում գտնվող իր ներկայացուցչին «գինու նավակի» ժամանման մասին և հանձնարարում է նրան գինի գնել և այն Բաբելոն բերել¹⁶: Հավանաբար, դրանք եղել են այն կլոր նավերից, որոնց մասին հետագայում գրել է Հերոդոտոսը¹⁷, և որոնք մինչև XX դարը ներառյալ հիմնական փոխադրամիջոցն էին Եփրատ և Տիգրիս գետերով: Արաբները դրանց անվանում են «քուֆֆա»¹⁸: Ա. Զոմֆորթը 1999 թվին ականատես է եղել այդպիսի նավերով ձկնորսության¹⁹: Սակայն, ինչպես հետևում է Բրիտանական թանգարանում պահվող Սինաքերիթ թագավորի Լինվեի պալատի բարձրաքանդակից, որտեղ պատկերված է այդպիսի նավերով նավարկության տեսարան²⁰, Միջագետքում դրանք օգտագործվել են շատ հնուց:

Ուշագրավ է, որ այդ նավերը հիշատակում է նաև Զսենոփոնը: Նրա վկայությունից պարզվում է, որ աքեմենյան շրջանում դրանցով նավարկում էին ոչ միայն Եփրատով, այլ նաև Տիգրիսով՝ տեղափոխելով ցորենի հաց, պանիր, գինի²¹: Հետևաբար, Հայաստանից Հարավային Միջագետք գինի կարող էին տանել նաև Տիգրիսով²²: Ջ. Գրեպպինը ընդգծել է Հայաստանը Միջագետքին կապող ջրային

¹³ Powell M.A., Wine and the vine in Ancient Mesopotamia: The cuneiform evidence, The origins and ancient history of wine, Ed. by McGovern P., Fleming S. and Katz S., Amsterdam, 1996, p. 100-106.

¹⁴ Powell M.A., Wine and the vine in Ancient Mesopotamia, p. 101.

¹⁵ Zettler R.L., Miller N.F., Searching for wine in the archaeological record of Ancient Mesopotamia of the third and second millennia BC, The origins and ancient history of wine. Ed. by McGovern P., Fleming S. and Katz S., Amsterdam, 1996, p. 127-131.

¹⁶ Powell M.A., Wine and the vine in Ancient Mesopotamia, p. 103.

¹⁷ Геродот, История в девяти книгах, Пер. и прим. Г.А. Стратановского, Ленинград, 1972, I, 194.

¹⁸ Флиттнер Н.Д., Культура и искусство Двуречья и соседних стран, Ленинград-Москва., 1958, с. 12, фото на с. 13. Кленгель-Брандт Э., Древний Вавилон, Смоленск, 2001, с. 100.

¹⁹ Comfort A., Ergec R., Following the Euphrates in Antiquity, p. 23.

²⁰ Klima J., Gesellschaft und Kultur des alten Mesopotamien, Prag, 1964, p. 141-142, Abb. 34.

²¹ Ксенофонт, Анабасис, II, IV, 28, Пер. М.И. Максимовой, Москва-Ленинград, 1951.

²² Powell M.A., Wine and the vine in Ancient Mesopotamia, p. 102. Չարդարյան Մ.Հ., Հայաստանը առաջավորասիական տնտեսա-մշակութային սերտաճման համակարգում, Հայկական լեռնաշխարհ-Իրան-Միջագետք համագործակցության ձևավորման պատմությունից (մ.թ.ա. I հազ.), Հայացք Երևանից, Տարի 3, 1997, թիվ 2, էջ 77. Зардарян М.,

ուղիների՝ Եփրատ և Տիգրիս գետերի կարևորությունը, որոնցով հին Հայաստանից գինի են տեղափոխել Բաբելոն և Միջագետքի այլ կենտրոններ²³:

Մ.թ.ա. III-II հազարամյակների գրավոր աղբյուրներից կարելի է որոշ տեղեկություններ քաղել այդ ժամանակաշրջանի գինու տեսակների վերաբերյալ: Այսպես, մ.թ.ա. 2064-2056 թվերին վերաբերող տնտեսական բնույթի մի տեքստում Ուր քաղաք ներմուծվող ապրանքի թվում նշվում է սպիտակ գինի²⁴: Մարի քաղաքի արխիվների տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ այնտեղ պահեստավորվել են հիմնականում կարմիր գինիներ, սակայն Մարի են բերվել նաև սպիտակ գինիներ²⁵: Այս խնդրի վերաբերյալ ավելի շատ ինֆորմացիա են տալիս խեթական տեքստերը, որտեղ հիշատակվում են «կարմիր գինի», «ընտիր գինի», «քաղցր գինի», «մեղրի հետ խառնած գինի», «նոր գինի», «անխառն գինի»²⁶: Կարող ենք արձանագրել, որ մ.թ.ա. III-II հազարամյակում առաջավորասիական գինեգործությունը բավականին բարձր մակարդակ է ունեցել: Կիրառվել են հատուկ տեխնոլոգիաներ՝ կարմիր, ինչպես նաև բարձր շաքարայնությամբ գինիներ ստանալու համար: Խեթական արձանագրությունների «նոր գինի», հավանաբար մաճառն էր՝ խաղողի դեռևս գինու չվերածված, մասնակիորեն խմորման ենթարկված քաղցուն: Անկասկած, Հայկական լեռնաշխարհի գինեգործական շրջաններում, այդ թվում նաև Վանա լճի ափին, պատրաստել են այդ բարձրորակ գինիներից: Այդ մասին են վկայում նաև ուրարտական տեքստերը, այսպես, արքայական ընտանիքի անդամները խաղողի այգիներ ունեին այդ տարածքում (Կատեպանց գյուղի մոտ էր գտնվում Մենուա արքայի դստերը՝ Թարիրիային պատկանող խաղողի այգին²⁷, որը տնկված էր թերևս արիեստական մի քանի դարավանդների վրա²⁸): Վանա լճի ավազանի ուրարտական ամրոցների պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են գինու մառաններ²⁹:

Միջագետքում բարձր էին գնահատվում նաև Հայկական լեռնաշխարհի այլ շրջանների գինիները: Ասորեստանյան աղբյուրներում հիշատակվում է Ամեդու քաղաքը, որը մասնագետները նույնացնում են Ամիդ-Դիարբեքիրի հետ: Ամեդուն եղել է Բիթ-Չամանի երկրի կենտրոնը³⁰: Ասորեստանյան առևտրական բնույթի

Коммуникационная ось «юг-север» в системе внешних связей Армянского нагорья (I тыс. до н.э.), Армянский гуманитарный вестник, 2/3-I, Ереван, 2009, с. 56-58.

²³ Greppin J.A.C., Did the good wines come from Armenia? p. 47-48.

²⁴ Шарашидзе Дж.М., Клинописная табличка эпохи III династии Ура (документ о скупке импортных благовоний на жертвы при III династии Ура), Вестник древней истории, 1976, N 3, с. 116, 118.

²⁵ Powell M.A., Wine and the vine in Ancient Mesopotamia, p. 113-114.

²⁶ Hoffner H.A., An English-Hittite glossary, Revue Hittite et Asiatique, 1967, t. XXV, Fasc. 80, p. 21. Gorny R.L., Viticulture and Ancient Anatolia, The origins and ancient history of wine, Ed. by McGovern P., Fleming S. and Katz, Amsterdam, 1996, p. 150.

²⁷ Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, N 111. Арутюнян Н.В., Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, с. 103.

²⁸ Пиотровский Б.Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959, с. 143-144.

²⁹ Çilingiroğlu A., Storerooms, Ayanis I, Ed. by Çilingiroğlu A. and Salvini M., Roma, 2001, p. 67-83. Пиотровский Б.Б., Ванское царство, с. 145. Մանագկերտից արևմուտք, Արածանիի ափին տեղադրված ուրարտական Կայալիդերե ամրոցի միջնաբերդում բացված քանդակազարդ կարասներով գինու մառանի մասին տե՛ս Burney C., A first season of excavations at the Urartian citadel of Kayalidere, Anatolian Studies, Vol. XVI, 1966, p. 83-91.

³⁰ Арутюнян Н.В., Топонимика Урарту, с. 25.

փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ Բիթ-Չամանին եղել է գինու միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն: Մի փաստաթղթի համաձայն, այդտեղ գինին վաճառվել է Նինվեում սահմանված շուկայական գնով, որը բավականին բարձր է եղել³¹: Այս փաստը խոսում է այն մասին, որ Բիթ-Չամանին եղել է զարգացած գինեգործությամբ երկիր: Հատկանշական է, որ ասորեստանյան աղբյուրներում պահպանվել են տեղեկություններ այն մասին, որ այդ շրջանի գինին մեծ հռչակ է վայելել ասորեստանյան արքաների մոտ: Այսպես՝ Ասորեստանի Աշուրբանիպալ թագավորի գրադարանում պահպանվել է տասը լավագույն գինիների ցուցակը, որը գլխավորում է Բիթ-Չամանիի հարևանությամբ գտնվող Իզալա երկրի գինին: Ուշագրավ է, որ հաջորդը հռչակավոր սիրիական *Հելբոնի* գինին է³²: Ստացվում է, որ Ասորեստանի արքան Իզալայի գինին գերադասում էր սիրիական հայտնի «բրենդ»-ից: Նինվեից հայտնաբերված մ.թ.ա. VII դարի մի կավե սալիկի արձանագրության համաձայն՝ Ասորեստանի թագուհին Աշշուր աստծու տաճարին նվիրաբերել է Հելբոնի և Իզալայի գինու մեկական սափոր³³:

Այսպիսով, սկսած առնվազն մ.թ.ա. III հազարամյակից Հայկական լեռնաշխարհի գինեգործական շրջանները պետք է ընդգրկված լինեին մերձավորարևելյան գինու առևտրի ոլորտում³⁴: Ակնհայտ է, որ Հարավային Միջագետքի քաղաքները շահավետ շուկա էին հանդիսանում լեռնաշխարհի բարձրորակ խաղողից պատրաստված գինիների սպառման համար, և, ինչպես կարելի է եզրակացնել Հերոդոտոսի վկայությունից³⁵, հայկական գինեգործության համար սպառման այս շուկան պահպանել է իր նշանակությունը նաև հետագայում՝ աքեմենյան շրջանում, երբ Հայաստանում արտադրվող ընտիր գինիները Եփրատով տարվում էին Բաբելոն վաճառքի:

³¹ Lutz H.F., *Viticulture and brewing in the Ancient Orient*, Leipzig, 1922, p. 44-45.

³² Forbes R.J., *Studies in ancient technology*, Vol. III, Leiden, 1965, p. 72.

³³ Stronach D., *The imagery of the wine bowl: Wine in Assyria in the early first millennium BC, The origins and ancient history of wine*, Ed. by McGovern P., Fleming S. and Katz S., Amsterdam, 1996, p. 193, note 9.

³⁴ Greppin J.A.C., *Did the good wines come from Armenia?* p. 48-51.

³⁵ Геродот, *История в девяти книгах*, Пер. и прим. Г.А. Стратановского, Ленинград, 1972, I, 194.

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ
ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ**

Ռուզան Փալանջյան

ՀՀ ԳԱՎ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Հին միջագետքյան գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ առնվազն մ.թ.ա. III հազարամյակից Հայկական լեռնաշխարհի գինեգործական շրջաններն ընդգրկված են եղել մերձավորարևելյան գինու առևտրի ոլորտում: Մասնավորապես Հարավային Միջագետքի կենտրոնները շահավետ շուկա են հանդիսացել Հայկական լեռնաշխարհի բարձրորակ գինիների համար:

Բանալի բառեր՝ խաղող, գինի, Հայաստան-Միջագետք առևտուր, առևտրական նավեր:

**ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԳԻՏԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԷԶԵՐԻՑ**

Ռաֆիկ Նահապետյան

Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում ներկայացվում է Հովսեփ Օրբելու ստեղծագործության առաջին շրջանը: Այս փուլում գիտնականի հետազոտությունները նշանակալի ներդրում դարձան հատկապես հայ ազգագրության ասպարեզում: 1911-1913 թթ. պատմական Մոկս գավառում նրա իրականացրած բարբառագիտական, բանահյուսական և ազգագրական դաշտային հետազոտությունների շնորհիվ գիտական շրջանառության մեջ դրվեցին արժեքավոր նյութեր, որոնք սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեն: Դրանց բացառիկությունն ավելի է արժևորվում հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նշյալ գործուղումից մի քանի տարի անց Մեծ եղեռնի հետևանքով Մոկսը հայաթափվեց, բնակչության զգալի մասը ոչնչացվեց: Այդ հետազոտություններում Մոկսի աշխարհագրական և բնակչության միջավայրը և բնակչության էթնիկ կազմը ներկայացնելուց բացի, տրված են տեղեկություններ բնակավայրերի, զբաղմունքների, հավատալիքների, տարագի, կենցաղի, սովորույթների, ազգամիջյան փոխհարաբերությունների և Մոկսի բարբառի վերաբերյալ:

Բանալի բառեր՝ Մոկս, տարագ, ժողովրդական էպոս, բարբառագիտություն, նյութական մշակույթ, ազգագրություն, աղբյուրագիտություն:

«ՀՆԱԳԵՏ» ԱՏՐՊԵՏԸ ԿԱՍ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇԼԻՄԱՆԸ»

Արսեն Բոբոխյան

ՀՀ ԳԱՎ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Գրող և հրապարակախոս Սարգիս Մուրայանը (1860-1937 թթ.), որ առավելապես հայտնի է Ատրպետ մականվամբ, բացի գրական ստեղծագործություններից ունի տպագիր և անտիպ ճանապարհորդական նոթեր և դրանց հիման վրա գրված գիտական ոճի աշխատանքներ, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուր են Հայկական լեռնաշխարհի հնությունների ուսումնասիրության պատմության համար: Ատրպետի հուշերից պարզ է դառնում, որ նա երազել է դառնալ հնագետ և ամբողջ կյանքում գնացել է իր չկայացած երազանքի հետքերով: Այդ ամենը նրան դարձրել են ճանա-

Гарни, Двин, Ацаван, Ширакаван, Карчахпюр и теперь Тигранакерт. В этих исследованиях отмечается связь античной расписной керамики Армении с древней керамикой Малой Азии, Ирана и урартской керамикой из района Вана, однако дальнейшее влияние античной традиции на более позднюю керамику до сих пор не изучено. Подобное влияние прослеживается на материале местной средневековой керамики Тигранакерта. По всей вероятности, средневековая традиция росписи сформировалась в силу того, что город Тигранакерт, как поселение, существовал непрерывно на протяжении многих столетий, вследствие чего роспись красным ангобом сохранилась, как вид декора. Таким образом корни средневековой расписной керамики Тигранакерта следует искать в традиции местной античной полихромной керамики.

Ключевые слова: Арцах, Тигранакерт, средневековые, расписная керамика, орнаменты, связи с античной расписной керамикой.

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ДРЕВНЕЙШЕГО ВИНODEЛИЯ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ

Рузан Паланджян

Институт археологии и этнографии НАН РА

Исследование древнемесопотамских письменных источников позволяет предположить, что уже в III тыс. до н.э. винодельческие районы Армянского нагорья были вовлечены в сферу ближневосточной виноторговли. Особенно выгодным рынком для сбыта вин Армянского нагорья являлась Южная Месопотамия, где виноградное вино издревле было предметом ввоза.

Ключевые слова: виноград, вино, торговля между Арменией и Месопотамией, торговые корабли.

ИЗ СТРАНИЦ НАУЧНОЙ И НАУЧНО-ОРГАНИЗАТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АКАДЕМИКА ИОСИФА ОРБЕЛИ

Рафик Наапетян

Ереванский государственный университет

В настоящей статье представлен первый период творчества Иосифа Орбели. На этом этапе исследования ученого стали значительным вкладом особенно в сфере армянской этнографии. Благодаря диалектологическим, фольклористическим и этнографическим полевым исследованиям, осуществленным им в историческом Моксе в 1911-1913 гг., были введены в научный оборот ценные материалы, имеющие источниковедческое значение. Их эксклюзивность становится более ясной, принимая во внимание, что через несколько лет после упомянутой командировки в Мокс, в результате Геноцида регион был деарменизирован, значительная часть населения была истреблена. В этих исследованиях, кроме географической и естественно-экологической среды, представляется этнический состав населения, поселения, занятия, верования, национальный костюм, быт, традиции, межэтнические взаимоотношения и диалект Мокса.

Ключевые слова: Мокс, национальный костюм, народный эпос, диалектология, материальная культура, этнография, источниковедение.

TRADITION OF PAINTED POTTERY OF MEDIEVAL TIGRANAKERT

Tatyana Vardanesova
Yerevan State University

The article studies decors of the painted medieval ceramics of Tigranakert of the 11-13th centuries, which find parallels on the painted ceramics of Classical period. The painted (polychromic) Classical period ceramics of Armenia were studied on the material of many sites, such as Armavir, Artashat, Garni, Dvin, Atsavan, Shirakavan, Kar-chaghbyur and now Tigranakert. A lot of publications investigate the connection of the ancient painted ceramics of Armenia with those from Asia Minor, Iran and Urartian, but the further influence of this tradition on later ceramics has not been studied so far.

Classical period influence is clear on local medieval ceramics of Tigranakert. This medieval tradition of decoration was formed due to the fact that the city of Tigranakert existed continuously for many centuries. Hence the roots of medieval painted ceramics of Tigranakert should be sought in local Classical period polychrome ceramics.

Key words: Artsakh, Tigranakert, Middle Ages, painted ceramics, ornaments, relations to Classical painted ceramics.

TOWARDS SOME PROBLEMS OF ANCIENT WINE-MAKING OF THE ARMENIAN HIGHLAND

Ruzan Palanjyan
Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

The study of Ancient Mesopotamian literary sources allows us to assume that already in the 3rd millennium BC the vine-growing regions of the Armenian Highland were deeply involved in the Near Eastern wine trade. The markets of Southern Mesopotamia, the region where grape wine was expensive enough, were especially profitable for Armenian wines.

Key words: vine, wine, Armenia-Mesopotamia trade relations, trade ships.

GLEANINGS FROM SCIENTIFIC AND SCIENTIFIC-ORGANIZATIONAL ACTIVITIES OF THE ACADEMICIAN HOVSEP ORBELI

Rafik Nahapetyan
Yerevan State University

The present article introduces the first period of creative work of Hovsep Orbeli. During this period the researches of the scientist became a significant contribution especially into the sphere of Armenian ethnography. Due to dialectological, folkloristic and ethnographical field researches carried out by him in the historical province Moks during 1911-1913 valuable materials having an importance as a source were put into scientific circulation. The exclusiveness of them seems to be more valuable when taking into consideration the circumstance that several years after the mentioned trip to Moks the region was dearmentized, the great part of the population was exterminated as a result of the Genocide. Besides the introduction of geographical and natural-ecological environment the abovementioned researches contain also rich material on the ethnic structure of the

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԵԼԵՄԱԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ. ՀԱՅ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐԸ	5
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱԼԵՈԼԻԹՅԱՆ ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՏԱԾՈՆԵՐԻ ԱՎՆԱՐԿ	17
Բենիկ Երիցյան, Անահիտ Խուրավերդյան	
ՆՈՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂ ԲՐՈՆԶԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՓՈԽԼԱԲԱԺԱՆՄԱՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ	25
Ռուբեն Բադալյան	
ՎԱՂԲՐՈՆԶԵՂԱՐՅԱՆ ԻԼԻԿՆԵՐԻ ԳԼՈՒԽՆԵՐ ՄԵԾ ՍԵՊԱՍԱՐԻՑ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԾԻՍԱՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱՏԵԶՍԸ	29
Լարիսա Եգանյան	
ԳՆԴԵՎԱԶԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԻ 2016-2017 ԹԹ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ	36
Հակոբ Սիմոնյան, Կարեն Ծերեթյան, Մելինե Սիմոնյան, Իսկուհի Համբարյան, Գրիգոր Վարդանյան	
ԻՈՐԻԻ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿԻ ՎԱՂ ԶԱՂԱՔԱՅԻՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ Մ.Թ.Ա. II ՀԱՉԱՐԱՄՅԱԿԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ I ՀԱՉԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍՎԶԲԻՆ	53
Կիազր Պիցխեձաուրի	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵԳԱԼԻԹՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ.....	60
Հայկ Ավետիսյան, Արտակ Գևուկի, Արսեն Բոբոխյան, Գագիկ Սարգսյան	
ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԱՇՏԱՐԱԿԱՏԻՊ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ ՄԱՐԶՈՒՄ	69
Լևոն Մկրտչյան	
ՍԱԲԵՉԴԱՎԻ «ԿԻԿԼՈՊՅԱՆ» ՀԱՄԱԼԻՐԸ ԹՈՒՆՔՈՒՄ	78
Գողերծի Նարիմանիշվիլի, Նինո Շանշաշվիլի	
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀԵՏԱՉՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԼՈՌՈՒ ՄԱՐԶՈՒՄ	98
Միքայել Հերլես, Ռուբեն Դավթյան	
ՏԵՍԱՐԱՆԱՅԻՆ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔՆԵՐՈՎ ՀԻՆՄԵՐՁԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎ ՄԻՋԵՐԿՐԱԾՈՎՅԱՆ ԳԼԱՆԱՁԵՎ ԿՆԻՔՆԵՐՆ ՈՒ ԴՐԱՆՑ ԱՐԹԻԿՅԱՆ ՉՈՒԳԱՅԵՐՆԵՐԸ	114
Աշոտ Փիլիպոսյան	
ԻՐԻՆԴԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԱԽՈՒՄԸ	127
Հենրիկ Դանիելյան, Արսեն Բոբոխյան	
ՇԻՐԱԿԻ ՄԵՏԱՂԸ ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԻ ԵՎ ՎԱՂ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐԵՐՈՒՄ. ԱՄՓՈՓ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ	135
Արամ Գևորգյան	
ՇԻՐԱԿԻ ԵՎ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ԲՐՈՆԶԵՂԱՐՅԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՍԱՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ	144
Ռուզան Մկրտչյան, Հասմիկ Սիմոնյան	

ՈՂՋԻԻ ՄԻՋՆԱՅՈՍԱՆՔԻ Մ.Թ.Ա. II-Ի ՀԱՉԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐԻ ԹԱՂԱՄԱՆ ԾԵՍԻ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ	150
Արտակ Գևուհի, Գագիկ Խաչատրյան, Անժելա Թադևոսյան	
ԴՎԻՆԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ՏԱԽՏԱԿՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ	158
Աղավնի Ժամկոչյան, Նյուրա Հակոբյան	
ՈԱՖԻԿ ԹՈՐՈՍՅԱՆԻ ՀԵՏԱՉՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՕՇԱԿԱՆԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴՆՇՈՒՄ	162
Հայկ Ավետիսյան, Անժելա Թադևոսյան	
ԱՐԳԻՇԹԻԽԻՆԻԼԻՈՒՄ 2016 Թ. ՊԵՂՎԱԾ ԿԱՐԱՍԱՅԻՆ ԵՎ ԿԱՎԱՐԿՂԱՅԻՆ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐԸ. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ.....	175
Սիմոն Հմայակյան, Նվարդ Տիրացյան, Մարգար Հմայակյան	
ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ ՏՈՆԸ ԲԻԱՅՆԻԼԻ/ՈՒՐԱՐՏՈՒ ԵՐԿՐՈՒՄ	182
Էմմա Պետրոսյան	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՎ ԿՈՂՔԻՍԻ ՑԵՂԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ ՎԱՂ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐՈՒՄ	199
Ալեքսանդր Սկակով	
ԼՈՈՒ ԲԵՐԴԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԻՐԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍԸ.....	206
Սեդա Դևեջյան, Ռուբեն Դավթյան	
«ԿԻՄԵՐԱ-ՍՎՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԵԶՐՈՒՅԹԸ... 214	
Գարեգին Թումանյան	
ՇԻՐԱԿԱԿԱՆԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ՀԵԾՅԱԼԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՄԱՀՎԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԸՍՏ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ)	218
Անահիտ Խուդավորյան, Համազասպ Խաչատրյան, Լարիսա Եգանյան	
ՀԱՐԱԿԱՅԻՆ ԿՈՎԱԿԱՍԸ ԵՎ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆՆԵՐԸ	225
Յուլյոն Գագոշիձե	
ԴՎԻՆԻ ԱՆՏԻԿ ՇԵՐՏԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԸՍՏ ԲԼՐԻ ԳԱԳԱԹԻ ՀԱՐԹԱԿԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ.....	233
Գայանե Զոչարյան	
ԾԻՍԱԿԱՆ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՇԻՐԱԿԻ ՀՆԱՎԱՅՐԵՐՈՒՄ	239
Հայկ Հակոբյան	
ՎԱՂՔԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ԵՎ ԻՌԼԱՆԴԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐ ԽԱԶԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆՈՐ ԳՅՈՒՏԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ	253
Համլետ Պետրոսյան	
ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՇԱՐՎԱԾՔՆԵՐԻ ՏԻՊԵՐԸ	262
Լյուբա Կիրակոսյան	
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԳՈՒՆԱԶԱՐԴ ԽԵՑԵՂԵՆԻ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ.....	271
Տատյանա Վարդանեսովա	

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ.....	276
Ուուզան Փալանջյան	
ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԳԻՏԱԿԱԶՄԱԿԵՐԴՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐԹՅԱՆ ԷԶԵՐԻՑ	281
Ռաֆիկ Նահապետյան	
«ՀՆԱԳԵՏ» ԱՏՐԴԵՏԸ ԿԱՄ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇԼԻՄԱՆԸ»	294
Արսեն Բոբոխյան	
ԱՄՓՈՓՈՒՄՆԵՐ	
ՀԱՅԵՐԵՆ.....	303
ՈՌԻՍԵՐԵՆ.....	319
ԱՆԳԼԵՐԵՆ	334

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕЛЕМАК ХАЧАТРЯН: ВИДНЫЙ ДЕЯТЕЛЬ АРМЯНСКОЙ АРХЕОЛОГИИ	5
 ПАЛЕОЛИТ АРМЕНИИ: РЕТРОСПЕКТИВА АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ НАХОДОК.....	17
Беник Ерицян, Анаит Худавердян	
 НОВЫЕ ДАННЫЕ К ПРОБЛЕМЕ ПЕРИОДИЗАЦИИ И ХРОНОЛОГИИ РАННЕБРОНЗОВЫХ МАТЕРИАЛОВ АРМЕНИИ.....	25
Рубен Бадалян	
 РАННЕБРОНЗОВЫЕ ВЕРЕТЕНА ИЗ МЕЦ СЕПАСАРА И ИХ РИТУАЛЬНО- КУЛЬТОВЫЙ КОНТЕКСТ	29
Лариса Еганян	
 ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ РАСКОПОК 2016-2017 ГГ. МОГИЛЬНИКА ГНДЕВАЗ	36
Акоп Симонян, Карен Церетян, Мелине Симонян, Искуи Амбарян, Григор Варданян	
 ДРЕВНЕГОРОДСКИЕ ПАМЯТНИКИ КОНЦА II НАЧАЛА I ТЫС. ДО Н.Э. НА ИОРСКОЙ ВОЗВЫШЕННОСТИ.....	53
Киазо Пицхелаури	
 МЕГАЛИТИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ АРМЕНИИ И ПРОБЛЕМА ИХ КЛАССИФИКАЦИИ	60
Гайк Аветисян, Артак Гнуни, Арсен Бобохян, Гагик Саргсян	
 НОВОНАЙДЕННЫЕ БАШНЕОБРАЗНЫЕ СООРУЖЕНИЯ В ПРОВИНЦИИ АРАГАЦОТН	69
Левон Мкртчян	
 «ЦИКЛОПИЧЕСКИЙ» КОМПЛЕКС САБЕЧДАВИ В ТРИАЛЕТИ	78
Годердзи Нариманишвили, Нино Шаншашвили	
 НОВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПРОВИНЦИИ ЛОРИ.....	98
Михаел Ерлес, Рубен Давтян	
 ДРЕВНИЕ ПЕРЕДНЕАЗИАТСКИЕ И СРЕДИЗЕМНОМОРСКИЕ ЦИЛИНДРИЧЕСКИЕ ПЕЧАТИ СО СЦЕНИЧЕСКИМИ ИЗОБРАЖЕНИЯМИ И ИХ ПАРАЛЛЕЛИ ИЗ АРТИКА	114
Ашот Пилипосян	
 ГРУППА ПАМЯТНИКОВ ИРИНДА	127
Генрих Даниелян, Арсен Бобохян	
 МЕТАЛЛ ШИРАКА В ПОЗДНЕБРОНЗОВОМ И РАННЕЖЕЛЕЗНОМ ВЕКАХ. КРАТКИЙ ОЧЕРК.....	135
Арам Геворкян	

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ БИОАРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ НАСЕЛЕНИЯ ШИРАКА И ГЕГАРКУНИКА В ПЕРИОД БРОНЗОВОГО ВЕКА.....	144
Рузан Мкртчян, Асмик Симонян	
О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА В СРЕДНЕМ ТЕЧЕНИИ Р. ВОХЧИ ВО II-I ТЫС. ДО Н.Э.	150
Артак Гнуни, Гагик Хачатрян, Анжела Тадевосян	
О КУЛЬТОВЫХ СТЕЛАХ ДВИНА	158
Агавни Жамкочян, Нюра Акобян	
ИССЛЕДОВАНИЯ РАФИКА ТОРОСЯНА В ОШАКАНСКОМ МОГИЛЬНИКЕ	162
Гайк Аветисян, Анжела Тадевосян	
КАРАССНОЕ И «ГЛИНОЯЩИЧНОЕ» ЗАХОРОНЕНИЯ ИЗ РАСКОПОК 2016 Г. В АРГИШТИХИНИЛИ. ПРЕДВОРИТЕЛЬНЫЙ ОТЧЕТ	175
Симон Амаякян, Нвард Тирацян, Маргар Амаякян	
ХРАМОВЫЙ ПРАЗДНИК В СТРАНЕ БИАЙНИЛИ/УРАРТУ	182
Эмма Петросян	
К ВОПРОСУ О СВЯЗЯХ ПЛЕМЕН АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ И КОЛХИДЫ В ЭПОХУ РАННЕГО ЖЕЛЕЗА.....	199
Александр Скаков	
КУЛЬТОВЫЙ КОНТЕКСТ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ИЗДЕЛИЙ ЛОРИ БЕРДА	206
Седа Деведжян, Рубен Давтян	
ТЕРМИН «КИММЕРИЙСКО-СКИФСКАЯ КУЛЬТУРНАЯ ОБЩНОСТЬ»	214
Гарегин Туманян	
ИСТОРИЯ ЖИЗНИ И СМЕРТИ ВСАДНИКА ИЗ ПАМЯТНИКА ШИРАКАВАН (ПО ДАННЫМ ФИЗИЧЕСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ)	218
Анаит Худавердян, Амазасп Хачатрян, Лариса Еганян	
ЮЖНЫЙ КАВКАЗ И АХЕМЕНИДЫ	225
Юлон Гагошидзе	
АНАЛИЗ АНТИЧНОГО СЛОЯ ДВИНА ПО ДАННЫМ ВЕРШИНЫ ХОЛМА.....	233
Гаяне Кочарян	
ПРОЯВЛЕНИЯ РИТУАЛЬНОГО УБИЙСТВА В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ АНТИЧНОГО ШИРАКА	239
Айк Акопян	
ОБ ОБЩНОСТИ РАННЕХРИСТИАНСКИХ АРМЯНСКИХ СТЕЛ И ИРЛАНДСКИХ ВЫСОКИХ КРЕСТОВ В СВЕТЕ НОВЫХ ОТКРЫТИЙ.....	253
Гамлет Петросян	
ТИПЫ КЛАДОК СООРУЖЕНИЙ ТИГРАНАКЕРТА В АРЦАХЕ	262
Люба Киракосян	
ТРАДИЦИЯ РАСПИСНОЙ КЕРАМИКИ СРЕДНЕВЕКОВОГО ТИГРАНАКЕРТА	271
Татьяна Варданесова	

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ДРЕВНЕЙШЕГО ВИНОДЕЛИЯ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ.....	276
Рузан Паланджян	
ИЗ СТРАНИЦ НАУЧНОЙ И НАУЧНО-ОРГАНИЗАТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АКАДЕМИКА ИОСИФА ОРБЕЛИ	281
Рафик Наапетян	
«АРХЕОЛОГ» АТРПЕТ ИЛИ «АРМЯНСКИЙ ШЛИМАН»	294
Арсен Бобохян	
РЕЗЮМЕ	
НА АРМЯНСКОМ.....	303
НА РУССКОМ.....	319
НА АНГЛИЙСКОМ	334

CONTENTS

TELEMAK KHACHATRYAN: PROMINENT REPRESENTATIVE OF ARMENIAN ARCHAEOLOGY	5
THE PALEOLITHIC OF ARMENIA: A RETROSPECTIVE OF ANTHROPOLOGICAL FINDINGS	17
Benik Yeritsyan, Anahit Khudaverdyan	
NEW DATA ON THE PROBLEM OF PERIODIZATION AND CHRONOLOGY OF THE EARLY BRONZE AGE MATERIALS OF ARMENIA	25
Ruben Badalyan	
EARLY BRONZE AGE SPINDLE HEADS FROM METS SEPASAR AND THEIR RITUAL-CULTIC CONTEXT	29
Larisa Eganyan	
PRELIMINARY RESULTS OF 2016-2017 EXCAVATIONS AT THE CEMETERY OF GNDEVAZ	36
Hakob Simonyan, Karen Ceretyan, Meline Simonyan, Iskuhi Hambaryan, Grigor Vardanyan	
EARLY URBAN SITES FROM THE END OF THE 2ND MILLENNIUM TO THE BEGINNING OF THE 1ST MILLENNIUM BC ON THE IORI PLATEAU	53
Kiazio Pitskhelauri	
MEGALITHIC MONUMENTS OF ARMENIA AND THE PROBLEM OF THEIR CLASSIFICATION	60
Hayk Avetisyan, Artak Gnuni, Arsen Bobokhyan, Gagik Sargsyan	
NEW TOWER-SHAPED CONSTRUCTIONS IN THE ARAGATSOTN REGION.....	69
Levon Mkrtchyan	
“CYCLOPEAN” COMPLEX SABECHDAVI IN TRIALETI.....	78
Goderdzi Narimanishvili, Nino Shanshashvili	
NEW ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN THE LORI REGION	98
Michael Herles, Ruben Davtyan	
ANCIENT NEAR EASTERN AND MEDITERRANEAN CYLINDER SEALS WITH SCENIC IMAGES AND THEIR PARALLELS FROM ARTIK.....	114
Ashot Piliposyan	
THE SITE CLUSTER OF IRIND	127
Henrik Danielyan, Arsen Bobokhyan	
METAL OF SHIRAK IN THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGES.....	135
Aram Gevorgyan	
COMPARATIVE ANALYSIS OF BIOARCHAEOLOGICAL INDICATORS OF THE BRONZE AGE POPULATION OF SHIRAK AND GEGHARKUNIK	144
Ruzan Mkrtchyan, Hasmik Simonyan	

ON SOME PECULIARITIES OF BURIAL RITE IN THE MIDDLE STREAM OF VOGHJI DURING THE 2ND-1ST MILLENNIA BC	150
Artak Gnuni, Gagik Khachatryan, Anzhela Tadevosyan	
REFLECTIONS ON CULTIC STELAE OF DVIN	158
Aghavni Zhamkochyan, Nyura Hakobyan	
RESEARCHES OF RAFIK TOROSYAN IN THE CEMETERY OF OSHAKAN	162
Hayk Avetisyan, Anzhela Tadevosyan	
PITHOS AND CLAY-CIST BURIALS EXCAVATED IN ARGISHTIKHINILI, 2016: PRELIMINARY REPORT	175
Simon Hmayakyan, Nvard Tiratsyan, Anahit Khudaverdyan, Margar Hmayakyan	
TEMPLE FEAST IN THE COUNTRY BIAINILI/URARTU	182
Emma Petrosyan	
TOWARDS THE PROBLEM OF RELATIONS BETWEEN THE TRIBES OF THE ARMENIAN HIGHLAND AND COLCHIS IN THE EARLY IRON AGE	199
Aleksandr Skakov	
CULTIC CONTEXT OF ARTWORK FROM LORI BERD.....	206
Seda Devedjyan, Ruben Davtyan	
THE TERM “CIMMERIAN-SCYTHIAN CULTURAL COMMONALITY”	214
Garegin Tumanyan	
LIFE AND DEATH HISTORY OF RIDER FROM THE SITE SHIRAKAVAN (ACCORDING TO THE DATA OF PHYSICAL ANTHROPOLOGY).....	218
Anahit Khudaverdyan, Hamazasp Khachatryan, Larisa Eganyan	
SOUTH CAUCASUS AND ACHAEMENIDS	225
Iulon Gagoshidze	
ANALYSIS OF CLASSICAL LAYERS OF DVIN, ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE HILLTOP PLATFORM	233
Gayane Kocharyan	
EXPRESSIONS OF RITUAL MURDER IN THE SITES OF CLASSICAL PERIOD SHIRAK	239
Hayk Hakobyan	
SIMILARITIES BETWEEN THE EARLY CHRISTIAN ARMENIAN MONUMENTS AND IRISH HIGH CROSSES IN THE LIGHT OF NEW DISCOVERIES.....	253
Hamlet Petrosyan	
MASONRY TYPES OF STRUCTURES IN TIGRANAKERT OF ARTSAKH	262
Lyuba Kirakosyan	
TRADITION OF PAINTED POTTERY OF MEDIEVAL TIGRANAKERT	271
Tatyana Vardanesova	
TOWARDS SOME PROBLEMS OF ANCIENT WINE-MAKING OF THE ARMENIAN HIGHLAND	276
Ruzan Palanjyan	

GLEANINGS FROM SCIENTIFIC AND SCIENTIFIC-ORGANIZATIONAL ACTIVITIES OF THE ACADEMICIAN HOVSEP ORBELI	281
Rafik Nahapetyan	
THE “ARCHAEOLOGIST” ATRPET OR THE “ARMENIAN SCHLIEMANN”	294
Arsen Bobokhyan	
SUMMARIES	
IN ARMENIAN.....	303
IN RUSSIAN.....	319
IN ENGLISH.....	334

Լեզվական խմբագրում՝

Սարգիս Մխիթարյան (բ.գ.դ.)

Կազմի ձևավորումը՝

Արեգ Ասատրյան

Շապիկի լուսանկարը՝

Սամվել Սևադա

Համակարգչային խմբագրում՝

Արա Ասատրյան

Շնորհակալություն ենք հայտնում Անահիտ Մարտիրոսյանին՝ տեքստերի խմբագրությանը մասնակցելու համար:

Տիտղոսաթերթին՝

այժի բրոնզե արձանիկ Արթիկի N 79 ուշբրոնզեդարյան դամբարանից,

Տ. Խաչատրյանի պեղումների:

Հրատ. Պատվեր N 834

Ստորագրված է տպագրության 10.02.2018թ.:

Չափսը՝ 70x100 1/16: 22.5 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 150 օրինակ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24:

9 785808 013230

ՈՒՍԹՆԱՍԻՎԻ ԹԻՎԱԿԱՆ

«Գիտություն» հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ 2018